

BAYBURT ŞEHRİNDE HAMAM MİMARİSİ VE KÜLTÜRÜ*

Bath Architecture and Culture in Bayburt City

Umut Barış USTABULUT**

Makale Geliş Tarihi: 17.02.2020

Makale Kabul Tarihi: 12.03.2020

Özet: Tarih boyunca çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmış olan Bayburt şehri toprakları üzerinde hüküm sürmüş medeniyetlere ait çeşitli mimari yapılarla donatılmıştır. Şehirde bulunan Türk-İslam dini yapıları hakkında yeterli araştırmalar yapılmış fakat sivil mimari örnekleri arasında değerlendirilen hamam yapıları hakkında kapsamlı araştırmaların yapılmadığı görülmüştür. Çalışmamız, Bayburt il merkezinde ve köylerinde inşa edilmiş su mimarisi yapılarından 5 hamam örneğini kapsamaktadır. Bent Hamamı, Çarşı Hamamı ve Paşa Hamamı günümüze gelebilmiş yapılarıdır. Pulur Ferrahşat Bey Hamamı ve Ali Şengül Hamamı günümüze ulaşamamıştır. Bayburt hamam yapılarının en erken tarihliisini XVI. yüzyıl öncesi ve en geç tarihliisini XIX. yüzyılın başlarında görmektediriz.

Bu çalışma ile Bayburt Hamam yapıları ilk defa toplu bir biçimde incelenip, Türk Sanat Tarihi açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bayburt, Su Mimarisi, Hamam

Bath Architecture and Culture in Bayburt City

Abstract: Bayburt which has been home to various civilizations throughout the history is rigged with diverse architectural structures belonging to the civilizations that reigned on the territory. Sufficient number of researches have been done about the Turkish-Islamic religious structures in the city however, it was seen that no comprehensive researches have been done about the bath structures evaluated among the examples of civil architecture. This study comprises five examples of Turkish baths, among aqua architecture structures, built in Bayburt city centre and villages. Bent Bath, Çarşı Bath and Pasha Bath are some of the buildings that have survived until today. Pulur Ferrahşat Bey Bath and Ali Şengül Bath have not come till the present day, though. The earliest dated structures of Bayburt baths are seen XVI. century while the prior one's date back to XIX. century.

In this study, Bayburt Bath structures will be examined collectively for the first time and evaluated in terms of Turkish Art History.

Keywords: Bayburt, Aqua Architecture, Bath

* Bu makale 2020 Ocak ayında tamamlanan "Bayburt'ta Türk Dönemi Su Mimarisi" isimli yüksek lisans tezinde ele alınan yapılardan bir bölümdür.

** Gazi Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, umutbarisustbulut@gmail.com.

Giriş

Bayburt ve çevresi Doğu Anadolu ile Karadeniz’i birbirine bağlayan önemli bir kavşak noktası olmasının yanı sıra Çin’den başlayıp, Anadolu, Akdeniz ve Avrupa’ya kadar uzanan tarihi İpek Yolu üzerinde önemli bir şehir konumundadır. Önemli yol güzergâhlarını sınırları içerisinde barındırması, yeraltı kaynaklarının zengin olması ve toprakları üzerinde yaşayan devletlere gelecek saldırılara karşı, coğrafi konumu itibarıyla doğal bir koruma alanı sunmasının stratejik önemiyle birlikte her zaman cezp edici olmuştur. Bayburt toprakları üzerinde çeşitli medeniyetlere ait mimari yapılar bulunmaktadır. Çalışmamız kapsamında bölgede inşa edilmiş günümüzde mevcut 3 hamam yapısı ve günümüze ulaşmamış olan 2 hamam incelenecektir.

Bayburt tarihi ile ilgili çalışmalarda hamam yapıları ile ilgili bilgilere rastlanılmaktadır.¹ Arşiv belgelerine göre Bayburt’ta hamam yapılarına ait ilk veriler XVI. yüzyılda tapu tahrir defterlerinde iki hamam yapısının varlığı hakkında bilgiler verilmektedir.² Burada bu hamamların isminin verilmemesi hangi eserler olduğunu bilmemizi engellemektedir. Trabzonlu Ömer Aşiki’nin 1577 yılında Bayburt’a yapmış olduğu ziyarette bölgeyi anlatırken orta dereceli bir şehir olup kurulan pazarları, birkaç hamamı ve cuma namazlarının kılındığı birkaç camisi olduğunu belirtmiştir.³ Buradan hareketle XVI. yüzyılda Bayburt’ta iki hamam yapısının olduğu hem tapu tahrir defteri hem de Aşiki’nin anlatımıyla daha somut olarak anlaşılmaktadır. 1647 yılında Bayburt şehrine gelen Evliya Çelebi eserinde bölgede üç hamam yapısı olduğunu belirtmektedir. Bu eserlerin isimleri; Şingah mahallesinde Şehit Ali Şengül Hamamı, biri Kızıl Hamam diğeri kalenin altında Çoruh Nehri kıyısında Köprü Hamamı olduğunu ifade etmektedir.⁴

Evliya Çelebi, Bayburt ile ilgili bilgiler aktarırken, Zahid Efendi Camisinin yanında bir hamam yapısından daha söz eder “Karı Hamamı” diye adlandırdığı hamam yapısının Zahid Efendi Camisi ile hemen hemen bitişik olduğunu söylemektedir. Bayburt bölgesinde bulunan bütün hamamlardan yaklaşık 1 km

¹ Detaylı bilgi için bakınız. Miroğlu, İ. (1975). XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı. İstanbul; Sözen, M. (1981). Anadolu’da Akkoyunlu Mimarisi. İstanbul; Uslu(Akagün), G. (1980). Gümüşhane, Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri (1969/1971). İstanbul; Güreşsever, G., & Altun, A. (1970). Bayburt Köylerinde Türk Mimari Eserleri. *Journal of Art History*(3), 33-45; Çöteli, M. G. (2005). *Bayburt Kent Dokusunun Gelişimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri; Özger, Y. (2008). *XIX. Yüzyılda Bayburt*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum; Arslan, C., & Çöteli, G. (2015). Anadolu Türk Şehri Tarihinde Bayburt Kenti ve Anıtsal (Kamusal) Yapı Mimarisi. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*(6), 185-219.

² Miroğlu, a.g.e., 1975, 125.

³ Taşçı, A.(1997). Bayburt’ta Türk-İslam Devri Dini Mimari. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

⁴ Evliya Çelebi. (2005). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi : Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbeycan-Kafkasya-Kırım-Girit (Haz:S.A. Kahraman-Y.Dağlı). Ankara: Yapı Kredi Yayınları, s.401

mesafede bulunan bu caminin yanında hamam olması ihtimali oldukça düşüktür.

1881 ve 1893 tarihli Erzurum vilayet salnamelerini çeviren Özger hamam yapısı sayısının dört olduğunu belirtmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, (1913) yılında Erzurum Sıhhiye Müfettişi Doktor Şerif Bey tarafından hazırlanan bir raporda Bayburt bölgesinde 1913 yılında 3 hamam yapısından bahsedilmektedir.⁵ Burada bahsedilen üç hamam yapısı Bent Hamamı, Kızıl Hamam ve Ali Şengül hamamı olması muhtemeldir. Bu üç yapının kesin olarak varlığı diğer seyyahların verdiği bilgiler ile uyusmaktadır.

Öte yandan Bayburt Belediye Başkan'ının 30 Kasım 1921 tarihli raporuna göre Birinci Dünya Savaşı süresince şehrin Rus işgaline ve Ermeni-Rum katliamlarına maruz kaldığı, birçok insanın şehit düştüğü, evlerinin yıkıldığı, ibadet mekânlarının yağmalandığıyla ilgili bilgiler vermesinin yanı sıra 1921 yılında bölgedeki iki hamam yapısından da söz edilmektedir.⁶ Bölgede bulunan hamam yapılarının varlığı ile ilgili bilgilerin birbiriyle örtüşmediği görülmektedir.

Bayburt'ta inşa edilen hamam yapıları şunlardır;

- 1.Bent Hamamı
- 2.Çarşı Hamamı
- 3.Paşa Hamamı

Günümüze ulaşmamış yapılar ise şunlardır;

- 1.Pulur Ferrahşat Bey Hamamı
2. Ali Şengül Hamamı

Makalemizin konusunu yukarıda değindiğimiz 5 hamam yapısı oluşturmaktadır. Günümüzde mevcut olan Bent Hamamı, Çarşı Hamamı ve Paşa Hamamı'ndan sadece Çarşı Hamamı kullanılmaktadır. Yukarıda adı geçen tapu tahrir defterleri, arşiv belgeleri ve seyahatnamelere dayanarak hamam yapılarının sayısı hakkında kesin bilgilere ulaşılammıştır. Günümüze kadar ayakta kalabilen hamamlar plan, mimari ve üslup bakımından ele alınmış olup günümüze ulaşmayan yapılar ise sadece planları üzerinden değerlendirilmiş ve ele aldığımız hamam yapılarının hiçbirinde kitabe olmadığı için tarihlendirmesi tarafımızca yapılmaya çalışılmıştır.

⁵ Bey,Ş.(2011). Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası 1913(Haz:M.Küçükkuşurlu), Trabzon: 126.

⁶ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II,. (2001). *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*. Ankara.

1. Bent Hamamı

Bayburt şehir merkezinde, Bayburt Kalesi'nin güneydoğu eteğinde, Çoruh Nehri kıyısında yer almaktadır. İnşa veya onarım kitabesi olmayan eserin Bayındırlı Ümerası'ndan Akkoyunlu Hacı Ferrahşat Bey vakfına ait olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı Ferrahşat Bey tarafından yaptırıldığı kabul edilir. Ferrahşat Bey'in yaşadığı dönem göz önüne alındığında XVI. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olması mümkündür.

XIX. yüzyılın sonlarında harap durumda olan eser 1874 yılında 56.000 kuruş masrafla tamir edilmiş ve tamir masrafı vakıf gelir fazlasından karşılanmıştır.⁷ Bölgenin tarihi hakkından yapılan bir çalışmada eserin 1.Dünya Savaşı döneminde depo olarak kullanıldığı ve 1945 yılında onarım geçirdiği belirtilmektedir.⁸ İçerisine girişin yasaklandığı yapı yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya olup, günümüzde kullanılmamaktadır.

Yapının kütlesi kuzey-güney yönünde uzunlamasına dikdörtgen bir alana sahiptir. Moloz taş malzemeden tek hamam şeklinde inşa edilmiştir (Fotoğraf 1). Eyice'nin yapmış olduğu hamam tipolojisi dikkate alındığında, haçvari dört eyvanlı, köşe halvetli hamam yapıları grubuna girmektedir (Çizim 1).⁹

Kuzey-güney yönünde uzunlamasına dikdörtgen bir alana sahip olan yapıda soğukluk, ılıkılık ve sıcaklık mekânları kuzeyden güneye doğru sıralanmaktadır. Soğukluk mekânının güneyinde ılıkılık mekânı, bu mekânının da güneyinde sıcaklık mekânı bulunur. Sıcaklık mekânının güneyinde ise su deposu ve külhan konumlanmaktadır. Eserin özgün kapı girişi doğu cephede bulunmaktadır.

Bu kapı eserin orijinal giriş kapısı olmasına rağmen oldukça küçük ölçekli, gösterişten uzak ve sade tutulmuştur (Fotoğraf 2). Kapının ilk yapıldığı dönemden kalma olmadığı daha sonra geçirdiği bir onarım neticesinde bu hali aldığı anlaşılmaktadır. Doğru cephede bulunan kapının kuzeyinde dikdörtgen bir pencere yer almaktadır.¹⁰ Bent Hamamı'nda dört pencere açıklığı mevcuttur. Doğru cephede kapının güneyinde bulunan pencere açıklığı kare olup kapının kuzeyinde bulunan pencere açıklığı dikdörtgendir. Kuzeybatı cepheye sonradan eklenen kapı açıklığının kuzeyinde yine iki pencere açıklığı yer almaktadır. Doğru cephede ki pencere dizilişleri benzer özellikler gösteren pencere açıklıkları kare ve dikdörtgendir.

Özgün giriş kapısının bulunduğu doğu cephenin belirli bir seviyeye kadar toprak altında kaldığı ve sokak yönünün zamanla değişip, bu girişin sapa nokta

⁷ Özger, a.g.e., 2008, 39.

⁸ Karakoyunlu, S.(1990). **Bayburt Tarihi**, Ankara, 131.

⁹ Eyice, Semavi,(1960), "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, C.11, S. 15, İstanbul, 99-120

¹⁰ Hamam yapılarında pencere sayısı azdır. Bunun nedeni ısı kaybının azaltılması ve buhar dengesinin korunması düşüncesidir. Bununla birlikte mahremiyet anlayışının da etkisiyle duvarlar genellikle sağdır.

da kalması ile halk tarafından görülemeyeceği düşüncesinden olmalı ki daha sonra kuzeybatı cepheye bir kapı açılmıştır. Yapı 1945 yılında bir onarım geçirmiştir. Bu dönemde geçirdiği onarımın izleri eserin kuzey cephesinde taş sıralarındaki renk değişikliklerinden ve kuzeybatı cepheye sonradan eklenen alandan anlaşılmaktadır.

Doğu'da ki kapının belirli bir dönem işlevini sürdürmüş olması mümkündür. Türk hamam yapılarında özellikle tek hamam şeklinde inşa edilmiş eserlerde belirli günler kadınların kullanımına tahsis edilen hamamların varlığı bilinmektedir. Bu mahremiyet anlayışıyla yapının doğu cephesinde bulunan kapısının belirli bir dönem kullanılmış olma ihtimali yüksektir. Doğu cephe günümüzde tamamen toprak kotu altında kalmamış yaklaşık 70 cm. toprakla kaplanmıştır. Yapının güney cephesinin bazı bölümleri arazinin eğimi ve asfalt yolun zamanla oluşturduğu kot farkından dolayı tamamen kot seviyesinin altında kalmıştır.

Kuzeybatı cepheden giriş sağlanan kapıdan soğukluk kısmına altı basamaklı merdivenle inilmektedir. Dikdörtgen bir kapıdan soğukluk kısmına girilir. Soğukluk kısmı kare bir mekân olup dört adet sivri kemer açıklığının üzerine oturtulan kubbe ile örtülüdür. Sütunların arasında dengeyi sağlamak için birbirine geçen ahşaplar hatıl gibi kullanılıp birbirleriyle bağlanmış ve beden duvarlarına eklenmiştir. Bu sayede kubbenin ağırlığı sadece bu sütunlara değil cepheye yüklenmiş, kubbenin sütunlarla taşınan yükü hafifletilmiştir (Fotoğraf 3).

Sütunlar ahşap malzeme olup, sütun başlıklarına kadar yağlı boya ile boyanmıştır. Bu dört yekpare sütunun üzerinde pandantiflerle geçilmiş kubbe, kubbenin üzerinde aydınlık açıklığı yer almaktadır (Fotoğraf 4). Aydınlık açıklığının tam altında sonradan yapılmış çokgen planlı süs havuzu, soğukluk bölümünün doğu yönünde bir kapı ve bir pencere konumlandırılmıştır.

Soğukluk mekânın güneyinde doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı üzeri sivri beşik tonoz örtülü ılıkılık mekânı yer alır. Ilıklık mekânı oldukça küçük ölçeklidir. Ilıklık mekânının batısında birer tane hela ve usturalık üniteleri yer almaktadır (Fotoğraf 5). Bu bölümün üzeri de yine sivri beşik tonoz ile örtülmüştür.

Ilıklık mekânının tam ortasında bir insanın geçebileceği boyutta kapı açıklığından sıcaklık bölümüne geçiş sağlanır. Sıcaklık mekânı dört eyvanlı ve dört köşe halvetinden oluşur (Fotoğraf 6). Köşe halvetlerine giriş eyvanların içinde yer alan küçük boyutlu kapı açıklıklarından sağlanır. Köşe halvetlerinin üzeri kubbeye örtülmüştür. Kubbeye geçişte soğukluk kısmından farklı olarak Türk üçgen kuşakları kullanılmıştır.

Köşe halvetlerinin içerisinde mekân içinin aydınlatılması ve ferahlık kazanması amacıyla kubbe içine fil gözleri yerleştirilmiştir. Halvet odalarında niş şeklinde oyulmuş sabunluk ve diğer eşyaların konulması için birimler meydana getirilmiştir.

Sıcaklık biriminde kuzey-güney ve doğu-batı yönünde simetrik yerleştirilmiş eyvanların tam ortasında kubbe yer alır. Kubbeye geçişte Türk üçgeni tercih edilmiştir (Fotoğraf 7). Hamamlarda genellikle sıcaklık mekânının ortasında görülen göbek taşı, kubbe biriminin altında kare planlı olup harap durumdadır. Eyvanların üzeri sivri beşik tonoz örtülüdür. Eyvan birimlerinin tavanlarının ortasına mekânın aydınlatmasını sağlamak amacıyla fil gözleri yerleştirilmiştir.

Hamam yapısının su kaynağını nereden sağlandığı günümüzde bilinmemekle birlikte Çoruh Nehri kıyısında yer alan yapının suyu nehirden aldığı düşünülebilir. Termal kaynak sularının dışında bazı hamamlar dere ve akarsu gibi sularının değirmen sistemi ile hamama aktarılarak odun gibi maddelerle yakarak ısıtıldığı bilinmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak'a yaptığı sefer sırasında Eskişehir'e uğrayan nakkaş Matrakçı Nasuh'un Eskişehir Odunpazarı'nda bulunan bir hamam yapısını bu özellikleri ile resmettiği bir minyatür mevcuttur (Fotoğraf 8).

2.Çarşı Hamamı

Bayburt kent merkezinde Camiikebir mahallesinde, Kadızade kasaplar çarşısı içerisinde Hamam Sokak'ta yer almaktadır. İnşa kitabesi bulunmayan eserin Kadı Mahmut Çelebi vakfına ait olduğu belirtilmektedir.¹¹ Fakat bölge ile ilgili oldukça kapsamlı araştırma yapmış olan Özger'in eserinde böyle bir vakıftan bahsedilmemektedir.¹²

Özger'in eserinde Kadızade Mehmed Çelebi vakfında yine aynı isimle anılan bir camiden söz edilmekte ve 1647 yılında şehre gelen Evliya Çelebi'nin Kadızade Mehmed Çelebi Camisinden söz ettiğinden bahsetmektedir. Vakfa ait Bayburt kaza merkezinde bir hamam icarından sağlanan 300 kuruş ile yine kaza merkezinde bulunan dükkânlardan 50 kuruş ve Rumeli köyünde dörtte bir hisseli evden elde edilen 280 kuruşluk geliri olduğunu belirtir. Bu dönemde bölgede iki hamam olduğu düşünüldüğünde, Bent Hamamı'nın Ferraşat Bey'e ait olduğunun bilinmesi ve Ali Şengül Hamamı'nın kaza merkezi diye belirtilen yerde olmaması ile bahsedilen vakıfta bir yanlışlık olması mümkündür ve Çarşı Hamamının Kadızade Mehmet Çelebi vakfına ait olması ihtimali oldukça yüksektir.

Evliya Çelebi bölgeyle ilgili izlenimlerini anlatırken Kızıl Hamam diye bahsettiği üçüncü hamamın Çarşı Hamamı olma ihtimali mümkündür. Eserin inşa malzemesinde koyu kahverengi taş malzeme kullanıldığı için Kızıl Hamam diye adlandırılmış olabilir. Diğer iki hamam yapısında birinin doğrudan ismini vererek Şehit Ali Şengül Hamam'ı diğerinde ise Köprü Hamamı Çoruh Nehri kıyısında diyerek yapıları açıkça belirtmiştir. Bölge halkı tarafından Yavuz Sultan

¹¹ Akagün(Uslu), a.g.e., 1980, 54.

¹² Özger, Y. a.g.e. 2008, 229.

Selim'in bu hamam da yıkandığı tas ve takunyalarının yakın tarihe kadar saklandığı söylenmektedir.¹³ Yaptığımız inceleme neticesinde böyle bir veriye ulaşamadık. Çötelî ise 1635 yılında Tebriz ve Revan Seferi sırasında IV.Sultan Murad'ın Bayburt' a uğrayıp bu hamam da yıkandığını belirtmektedir.¹⁴

IV. Sultan Murad'ın Tebriz ve Revan Seferi Ruznamesi adlı eseriyle o dönem hakkında bilgi veren Zeyrek, 1635 yılı Muharrem ayının üçünde Gümüşhane-Kelkit sınırlarına girdiklerini buradan Pulur ve Sinor Ovası'nda bulduklarını hatta bu ovada padişah dâhil ordunun "cırd" oynadığından bahsetmektedir.¹⁵ Yaklaşık bir hafta bu bölgede vakit geçirmiş olan Sultan ve ordusunun herhangi bir hamamı kullandığı ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Aynı eserde kaplıca da yıkandıklarının bilgisini veren Zeyrek bu bölgede yıkanma ile ilgili en küçük bir bilgi vermemektedir.

Bu incelemeler neticesinde eserin en geç XVII. yüzyılın ikinci yarısından önce yapılmış olması muhtemeldir. Eserin 1946 yılında oldukça kapsamlı bir onarım geçirdiği belirtilmektedir. Geçirdiği onarım neticesinde günümüzde sıcaklık bölümü hariç diğer bölümler özgünlüğünü yitirmiştir. 2000 yılının başında hamam işletmecileri tarafından küçük ölçekli onarımlara maruz kalmıştır.¹⁶ Günümüzde Bayburt bölgesinde ki hamamlar içerisinde en iyi durumda olan yapıdır. Kullanıma açık olan hamam Salı günleri kadınlara hizmet vermektedir. Günümüzde dört bir tarafı bina ile çevrelenmiştir. Oldukça dar ve kasvetli olan eser Bayburt bölgesinde kültürel miras olarak asli fonksiyonuna devam etmektedir.

Eser, doğu-batı yönde dikdörtgen bir alana sahiptir. Hamam yapılarının tipolojileri arasında yıldızvari sıcaklıklı plan tipine sahip hamamlar arasında değerlendirilir. Çarşı Hamamı'nın sıcaklık kısmı yaygın olarak tercih edilen altıgen şeklinde uygulanmıştır. Yapı tamamen düzgün kesme taş malzemedan tek hamam şeklinde inşa edilmiştir(Çizim 2). Eserin cepheleri masif bir kuruluşa sahiptir. Asıl girişin sağlandığı kuzey cephe belirli bir seviyeye kadar yol kotunda kalmıştır (Fotoğraf 9). Eserde iki giriş kapısı bulunmaktadır. Birisi eserin kuzeydoğusunda asıl giriş kapısı, diğeri ise güneydoğu cephede ara sokak üzerinden yer alır. Bu kapıyı hamamın Salı günleri kullanımlarına tahsis edildiği kadınlar kullanmaktadır. Yeni eklenen soğukluk mekânına merdivene inmeden bir asma kat birimi eklenmiş ve burada çay içilip dinlenecek hatta sohbet edilecek mekân elde edilmiştir (Fotoğraf 10). Bu eklenen birim son dönemlerde Osmanlı hamamların da görülen yine merdivenlerle ulaşılan şirvan adı verilen ahşap kat ilavelerine benzemektedir. Soğukluk mekânı ile sıcaklık mekânı arasında bir ara

¹³ Akagün(Uslu), a.g.e. 1980, 55.

¹⁴ Çötelî, a.g.e. 2005, 79.

¹⁵ Zeyrek, Y.(1999). IV. Sultan Murad'ın Tebriz ve Revan Seferi Ruznamesi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

¹⁶ Hamam işletmesi Recep Yıldız tarafından verilen bilgiler dikkate alınmıştır.

mekân olan ılıklik mekânı bu hamam da görülmemektedir. Ilıklık mekânı yıkılmış veya muhtemelen daha sonra geçirmiş olduğu bir onarım neticesinde kaldırılmıştır. Doğu cephede bulunan köşe halvetine bitişik bir duvarla bir birinden ayrılan kuzey-güney yönde dikdörtgen planlı hela üniteleri bulunur. Soğukluk mekânından direk olarak doğu cephede yer alan halvet odasından sıcaklık mekânına geçilir. Bu sıcaklık mekânına geçişi sağlayan kapı üzerinde mukarnas dolgular bulunmaktadır. Eyvan ve köşe halvetlerinin belirli bir kısmına dökülmeleri azaltması amacıyla mozaik ile kaplama yapılmıştır.

Halvet odasının giriş açıklıkları dar ve küçük boyutludur. Sıcaklık mekânı yıldızvari şeklindedir. Sıcaklık mekânından altı tane halvet odası bulunmaktadır. Doğu ve batı yönde ikişer tane simetrik olarak konumlanan halvet odaları kuzey-güney yönde dikdörtgen planlı olup üzerleri sivri beşik tonoz örtülüdür. Güney ve kuzey yönde ise yine simetrik olarak yerleştirilmiş her bir cephede birer tane olmak üzere doğu-batı yönde dikdörtgen planlı üzeri sivri beşik tonoz örtülü halvet odası bulunur. Halvet odalarında bulunan bazı kurnalar kırılmış ve yenisi ile değiştirilmiştir. Bazı kurnaların ise özgün halinden kalma olduğunu düşünmekteyiz (Fotoğraf 11).

Halvet odalarının dizilişlerinin aksine, eyvanlar kuzey ve güney cephede ikişer tane doğu ve batı cephede ise birer tane olmak üzere ana akslar üzerine konumlandırılmıştır. Eyvanların üzeri sivri beşik tonoz ile örtülmüştür.

Eyvanların açıldığı bölgenin tam ortasında dikdörtgen planlı mermer malzemeli göbek taşı yer alır (Fotoğraf 12). Bu ana mekânın üzeri kubbe örtülüdür. Kubbe düz dam şeklinde olan çatıdan üç sıra düzgün kesme taş ile ayrılmış ve kubbe içerisine aydınlatma amacıyla fil gözleri eklenmiştir. Fil gözleri eyvan içlerinde ve halvet odalarında da görülmektedir. Sıcaklık mekânının doğusunda kuzey- güney yönde dikdörtgen planlı su deposu bölümü yer alır. Üzeri sivri beşik tonoz örtülüdür. Yapının ocak kısmına giriş dışarıdan sağlanmaktadır. Günümüzde kömür malzeme kullanılan cehennemlik bölümü de günümüz teknolojisine uyumlu hale getirilmiş özgünlüğünü yitirmiştir.

3.Paşa Hamamı

Bayburt kent merkezinde Tuzcuzade mahallesinde, Hamam Sokak'ta Tuzcuzade Camisinin yol aşırı karşısında yer almaktadır.

Eserin inşaa kitabesi bulunmamaktadır. 1920 başlama ve 1922 bitiş tarihli onarım kitabesi bulunmaktadır. Kondolotluzade Hacı Bey Hamamı inşaata başlama tarihi H.1339/M.1920, inşaatın bitiş tarihi H.1341/M.1922” ifadeleri yer alır.¹⁷

¹⁷ Arslan, Çöteli, a.g.m. 2015, 201.

Yapının inşa ediliş tarihi ile ilgili herhangi bir yazılı kaynak mevcut değildir. Fakat hamam yapısı ile çok yakın bir konumda olan Paşaoğlu çeşmesi ile kullandıkları suyun kaynağının 1990 yılına kadar aynı olduğunu bilinmektedir. Çeşme üzerinde yazan Said Bey İbn Salih Bey Paşazade ismi hamamın yol aşırı karşısında bulunan Tuzcuzade Cami'nin onarım kitabesinde de bu isim geçmektedir. Said Bey İbn Salih Bey Paşazade ismi ile Kondolotluzade Hacı Bey'in akraba olduğunu Alper Kondolot¹⁸ ile yaptığımız görüşme neticesinde öğreniyoruz.

Tuzcuzade Cami'nin son cemaat yerinde bulunan tamir kitabesinde de çeşmeyi yaptıran Salih Bey Said Bey İbn Paşazade'nin isminin bulunması hamam, çeşme ve caminin bir araya gelerek külliye yapısı içinde olmasını düşündürse de bunu net olarak ortaya koyacak bir belgemiz olmadığı için tam olarak destekleyemiyoruz.

Tüm bu bilgiler incelendiğinde resmi belgeler arasında dahi birbiriyle örtüşmeyen unsurlar vardır. Bu incelemeler sonucunda eserin gerek cephe düzeni gerekse mimari kuruluşu itibarıyla XVIII. yüzyıl sonunda veya XIX. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olması mümkündür.

1922 yılında geçirmiş olduğu onarım haricinde 1990 yılına kadar çeşitli küçük onarımlar geçiren eser bu tarihten sonra kaderine terkedilmiştir. Çarşı Hamamı'nda da, Bent Hamamı gibi içeriye giriş yasaklanmış, yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya bırakılmıştır. Eserin günümüzde külhan bölümü yıkılmıştır.

Yapı doğu-batı yönde dikdörtgen bir alana sahiptir. Plan tipi olarak Osmanlı hamam mimarisinde yaygın olarak kullanılan, haçvari dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipi uygulanmıştır(Çizim 3). Kesme taş malzemedeki tek hamam şeklinde inşa edilmiştir (Fotoğraf 13).

Yapıya giriş 1922 yılında eklenen, güneydoğudaki konut mekânından yuvarlak kemerli demir kapıdan sağlanır. Kapı 210 cm. yükseklikte ve 140 cm genişliğindedir(Fotoğraf 14). Kapının konumlandırıldığı alan, boylamasına dikdörtgen bir alana sahip olup, üstü diğer cephelerde görülmeyen şekilde içeri doğru girintili düz bir zeminden meydana gelmektedir.

Kapının hemen üzerinde kare bir blok taş halinde kitabe yer alır (Fotoğraf 15). Burada alçak kabartma şeklinde iki sıra yazıdan oluşan onarım kitabesi yer alır. Kapının bulunduğu alanın kenarları kapı nişi ile çevrelenmiştir. Üç sıra şeklinde dolaşan bu nişin bütün kademeleri dış bükey şekilde kapıyı tamamen dolaşarak zemine kadar inmektedir.

Güneydoğu cepheden giriş yapıldıktan sonra giriş mekânı küçük ölçekli dikdörtgen bir birime açılır. Buranın sonradan ilave edildiği içerde bulunan tuğla

¹⁸ Alper Kondolot, Kondolotluzade Hacı Bey'in torununun oğludur.

malzemeden anlaşılmaktadır. Üzeri ahşap malzemeye örtülü birim konut mekânının devamı niteliğindedir. Konut mekânının varlığı ile özellikle İstanbul'da bulunan hamamlarda karşımıza çıkan tek hamam ve çifte hamam yapılarının üçüncü bir kullanılışı olarak bilinen genelde tek hamam yapılarında gördüğümüz kuşluk hamamı şeklinde değerlendirilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Kuşluk hamamları muhtemelen akşam namazı vaktinden sabah namazı vaktine kadar erkeklere, arada temizliği yapıp, kuşluk vaktinden akşam vaktine kadar kadınlara ayrılıyordu.¹⁹ Bu alanın doğusunda günümüzde eşyaların konulduğu bir nevi depo işlevi gören alan yer alır. Burası hamam yapısı kullanıldığı dönemde soğukluk olarak kullanılan mekândır.

Yapının iç mekânı oldukça ferahdır. Yapı içerisinde sadece ılıklik mekânında, usturalık ve hela ünitelerinin yer aldığı alanda kare bir pencere açıklığı, kubbe ve eyvan ile köşe halvetlerinde bulunan fil gözleri mekânı aydınlatmaktadır. Yapı içerisinde duvarlar düz yüzeyler halinde sıvanarak üzeri beyaz badana yapılmıştır. Duvar yüzeyleri tamamen sadedir.

Üst örtü ağırlığını zemine dağıtmak için dört adet sütun destek amaçlı kullanılmıştır. Soğukluk mekânının tam ortasından çokgen planlı sonradan yapıldığı belli olan süs havuzu yer alır. Soğukluk mekânının kuzeyinde dikdörtgen planlı üçüncü bir mekân bulunur. Burası hamama gelenlerin dinlenmeleri için yapılmış dolap nişlerinin yer aldığı soğukluk mekânının devamı niteliğindedir. Burada dolap nişleri ve oturmak için yapılmış dinlenme yerleri almaktadır. Soğukluk mekânı ile bir kapı ile ayrılmıştır.

Soğukluk mekânının batısında 180 cm. yükseklikte ve 90 cm genişliğinde üç kademeli nişle çevrili kapıdan, dikdörtgen planlı üzeri beşik tonoz örtülü ılıklik mekâna giriş sağlanır. ılıklik mekânın da temizlik amacı ile kullanılan üzeri beşik tonoz örtülü usturalık bölümü ve hela ünitesi yer alır (Fotoğraf 16). Bunun kuzeyinde ise sıcaklık bölümü yer almaktadır. Sıcaklık mekânı haçvari dört eyvanlı ve köşe halvetli tipte inşa edilmiştir. Eyvanların üzeri beşik tonoz örtülüdür. Bu birimlerin etrafında üzeri kubbe örtülü kare planlı köşe odaları yer almaktadır. Köşe odaları ise her biri farklı isimle anılmakta, her biri toplumun farklı sınıflarında ki insanlara hizmet vermekteydi. Kuzeybatı köşede bulunan köşe odasını sadece paşalar kullanmaktaydı. Diğerleri ise ince Araplar ve kondolotların kullanımına tahsis edilmiştir. Soğukluk mekânının batısında bulunan köşe odasını ise toplumun her tabakasından insanların kullanmasına imkân sağlanmıştır²⁰.

Köşe odaları ve eyvanların açıldığı alanın üst örtü birimi kubbedir (Fotoğraf 17). Kubbeye geçişler pandantifle sağlanmıştır. Kubbe örtülü sıcaklık mekânın

¹⁹ Şimşir, N.(2015). XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadi Özellikleri, *XVI. Türk Tarih Kongresi(20-24 Eylül 2010)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.6 Ankara, 87-118.

²⁰ Hamam sahibinin dedesinin anlattığı bilgiler aktarılmıştır.

ortasında göbek taşı yer almaktadır. Sıcaklık mekânının kuzeyinde doğu-batı yönde dikdörtgen planlı üzeri beşik tonoz örtülü külhan bölümü yer almaktadır. Günümüzde külhan bölümü yıkılmıştır (Fotoğraf 18). Külhan bölümünün bulunduğu batı cephede külhan bacası günümüzde mevcuttur. Köşe odalarının içerisinde bulunan bazı kurnalar kırılmış bazıları da hamam yapısının ilk döneminden kalma olduğu anlaşılmıştır.

Günümüze Ulaşmamış Hamamlar

1.Pulur Ferrahşat Bey Hamamı

Bayburt kent merkezine 50 km uzaklıkta, batıda bulunan Gümüşhane iliyle sınıır olan Pulur köyünde yer aldığı bilinmektedir.

Arşiv belgeleri dışında Kâtip Çelebi ve Ali Kemalî'nin söz ettikleri hamamın inşa veya onarım kitabesi mevcut değildir. Fakat büyük bir olasılıkla bir külliye yapısı inşa ettiren Ferrahşat Bey'in bu yapı topluluğu içerisinde yer alan cami kitabesinden hareketle XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz.

Eserin bir onarım geçirip geçirmediği ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Yapıyla ilgili incelemelerde bulunan Uslu, eserin 1969-1970 yıllarında ahır olarak kullanıldığını belirtmektedir.²¹ Bu tarihten sonra eser üzerinde incelemelerde bulunan diğer araştırmacılar da benzer şeyleri ifade etmektedir.²² Tüm bu çalışmalardan sonra kendi kaderine terk edilen eser günümüzde tamamen ortadan kalkmıştır.

Hamam, kuzey-güney yönde dikdörtgen bir alana sahiptir. Tek hamam şeklinde inşa edilmiştir(Çizim 4). Plan üzerinde yaptığımız değerlendirme neticesinde eserin Bayburt'ta bulunan Bent Hamamı, Paşa Hamamı, Ali Şengül Hamamı gibi haçvari dört eyvanlı köşe halvetli tipte inşa edildiğini ve bundan dolayı bu tipte değerlendirmenin daha mantıklı olduğunu düşünerek bu tip altında inceledik. 1970 yılına kadar ayakta kalan bazı bölümleri ahır olarak kullanılan eser XX. yüzyılın sonlarında tamamen yıkılmıştır.

Ferrahşat Bey tarafından cami, medrese, imaret olması muhtemel bir yapı, çeşme ve hamam yapısından oluşan külliye yapısının güneybatı köşesinde, cami avlu duvarının dışında inşa edildiği bilinmektedir. Son dönemlere kadar ahır olarak kullanıldığı ifade edilmektedir.

Yapıya giriş güneybatı cephede bulunan açıklıktan sağlanmaktadır. Bu cephede bir açıklık planda görülmektedir. Güneybatı cepheden giriş sağlandıktan sonra karşımıza üzeri kubbe örtülü kare bir birim çıkmaktadır. Kubbeye geçişlerin tromplarla sağlandığı alan soğukluk mekânı olarak değerlendirilmiştir. Kare

²¹ Akagün(Uslu), a.g.e. 1980, 67.

²² Sözen, a.g.e. 1981, 169.

mekânın güneyinde bir açıklıktan ılıklik olduğunu düşündüğümüz iki bölüme ayrılmış üzeri kubbe örtülü ve doğu-batı yönde dikdörtgen planlı ılıklik mekânına geçilir. İlıklik mekânı da iki bölüme ayrılmış olup doğuda kalan kısım kubbe batı da kalan kısım tonoz ile örtülmüştür.

Doğu-batı yönde dikdörtgen plana sahip bu alan, hela ve usturalık ünitelerinin konumlandırıldığı bölüm olması muhtemeldir. Bu dar koridor sivri beşik tonoz örtülü olup, devamında bir kubbeli bölüm ile sonlanmaktadır. Bu bölümde kubbeye geçişte pandantif kullanılmıştır. Bu bölümün kuzeyinde, kuzeydoğu duvarda yine pandantif izlerine rastlanıldığı belirtilmektedir. Kubbeye geçişte pandantiflerin kullanıldığı bu iki bölümün sıcaklık mekânında olması muhtemel olan köşe halvetlerinin varlığını akla getirmektedir.

İlıklik mekânının kuzeyinde kubbe örtülü birimlerin varlığı plan üzerinde görülmektedir. Bayburt hamam yapılarının üçünde karşımıza çıkan haçvari dört eyvanlı köşe halvetli tipte benzer özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bölgede oldukça fazla kullanılan bu plan tipi burada daha mütavazı ölçülerde kullanılmış olması mümkündür.

Akkoyunlu Ferrahşat Bey'e atfedilen hamam yapısının Akkoyunlu hamam yapılarında uygulandığı örnekler görülür. Tunceli Çemişgezek Hamamı(XV. yy sonu) bu tipe hem tarihsel olarak yakın hem de benzer plan şemasının defalarca kez uygulanabilirliğinin bir kanıtı niteliğindedir.

2.Ali Şengül Hamamı

Bayburt kent merkezinde, Şingah Mahallesinde, Şingah Camisi yakınlarında yer aldığı bilinmektedir.

Yapıya ait inşa veya onarım kitabesi mevcut değildir. Eserin, XVI. yüzyıl tapu tahrir defterlerinde adı geçmektedir.²³ Yapının XVI. yüzyıl tapu tahrir defterlerinde adının geçmesi eserin bu tarihten öne yapıldığını göstermektedir. Akkoyunlular döneminde yapılan eser, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde Şehid Ali Şengül Hamamı adıyla anılır. 1969 yılında sıcaklık kısmında mukarnas dolgulu iki tromp ve bir köşe odası kalmış diğer bölümlerin yıkılmış olduğu belirtilmektedir.²⁴ Eser 1969 yılına kadar, sıcaklık kısmında mukarnas dolgulu iki tromp ve bir köşe odası ile ulaşsa da 2004 yılında tamamen yok olmuştur.

Akkoyunlular dönemine ait olan hamam, kuzey-güney yönde dikdörtgen bir alana sahiptir. Sıcaklık birimi, haçvari dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipinin varyasyonu olan üç eyvanlı ve üç köşe halvetlidir. Tek hamam şeklinde inşa edilmiştir (Çizim 5).

²³ Arslan, Çötel, **a.g.m.** 2015, 210.

²⁴ Akagün(Uslu), **a.g.e.** 1980, 54.

Eser hakkında yazılı kaynak yok denilecek kadar azdır. Kuzey cephede bulunan soğukluk mekânından giriş sağlanması muhtemeldir. Soğukluk bölümü doğu batı yönde dikdörtgen planlıdır. Soğukluk biriminin üzeri düz dam şeklinde örtülüdür.

Soğukluk mekânının güneydoğusundan “L” planlı ılıklik mekânına geçilir. Burası bir köşe odası gibi düzenlenmiş gibi görünse de devamından beşik tonoz örtülü eyvan şeklini oluşturmayan bir birim olması ılıklik bölümü şeklinde değerlendirilme ihtimalini akla yatkın kılmaktadır. İlıklik mekânın güneybatısında bulunan kapıdan haçvari şeklinde düzenlenmiş sıcaklık mekânına geçilir. Sıcaklık mekânı üç eyvanlı ve üç köşe halvetinden meydana gelir. Ana akslarda olacak şekilde köşe halvetleri, eyvan birimlerinin yanına konumlandırılmıştır. Eyvan birimlerinin üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Köşe odaları ve eyvan birimlerinin açıldığı orta mekânının üzeri kubbe örtülü olup kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır.

Batıda bulunan eyvan biriminin içinden kare planlı usturalık mekânına geçilir. Bu usturalık mekânının doğusunda doğu-batı yönde dikdörtgen plana sahip su deposu konumlandırılmıştır. Kare planlı usturalık mekânının kuzeyinde ise hela üniteleri bulunmaktadır.

Değerlendirme

Bayburt Hamamlarının hiçbirinde inşa kitabesi mevcut değildir. Yapıların tarihlendirmesi yaklaşık bir tarih olarak yapılmıştır. Eserler XVI. yüzyıl öncesi ile en geç XIX. başlarında yaklaşık 300 yıllık bir dönemde inşa edilmiştir. Bent Hamamı XVI. yy ilk yarısı, Pulur Ferrahşat Bey Hamamı XVI. yy ilk çeyreği, Ali Şengül Hamamı XVI. yy öncesi, Çarşı Hamamı XVII. yy ilk yarısı ve Paşa Hamamı XVIII. yy başları veya XIX. yy başlarında inşa edilmiştir.

Hamam yapılarının hiçbirinde özgün kapı açıklığı günümüze ulaşmamış veya toprak altında kalmıştır. Yapılan onarımlarla açılan kapılar dikdörtgen bir söve ile vurgulanmıştır. Bayburt Hamam yapılarının tamamı tek hamam şeklinde inşa edilmiştir. Bölgede çifte hamam yapısının yapılmamasının nedeni nüfus yoğunluğunun az olması veya sınırlı bütçeden dolayı olabilir. Paşa Hamamı’na sonradan eklenen konut biriminin varlığı İstanbul’da XVIII. yüzyılın ortalarında hamam defterleri kayıtlarıyla ortaya çıkarılan tek ve çifte hamamlara ek olarak kuşluk hamamı gibi değerlendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Hemen hemen 24 saat çalışan bu hamamlarda muhtemelen akşam namazı vaktinden sabah namazı vaktine kadar erkeklere, arada temizliği yapıp, kuşluk vaktinden akşam vaktine kadar kadınlara ayrılıyordu. Hamam işletmecisinin konaklama ihtiyacı bu mekândan sağlanmaktaydı.

Bayburt hamamlarının yerleştikleri alanlar 4 örnekte kuzey-güney yönde dikdörtgendir. Çarşı Hamamı'nda doğu-batı dikdörtgen bir yöneliş görülmektedir.

Hamam yapılarında soğukluk, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümü genelde aynı eksende ve ard arda sıralanmaktadır. Günümüze sadece sıcaklık kısmı gelebilmiş paşa hamamı hakkında bilgimiz sınırlıdır. Soğukluk birimleri Bent Hamamı'nda kare üzeri kubbe örtülü olup, kubbede aydınlık açıklığı bulunmaktadır. Paşa Hamamı'nda ise soğukluk mekânı dikdörtgen planlıdır. Çarşı Hamamı'nda soğukluk kısmı daha sonradan ilave edilmiş olup özgün değildir. Günümüze ulaşmamış olan Ali Şengül Hamamı'nda soğukluk kısmı kareye yakın dikdörtgen olup üzeri düz dam, Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nda soğukluk birimi kare olup kubbeyle örtülüdür.

Bayburt hamam yapılarında ılıkılık birimi Bent Hamamı'nda ve Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nda yatay dikdörtgendir. Paşa Hamamı'nda kare bir ılıkılık mekânı vardır. Ali Şengül Hamamı'nda ise ılıkılık mekânı "L" şeklinde, Çarşı Hamamı'nda ise ılıkılık mekânı varsa bile günümüze ulaşmamıştır. Bu birimlerin üzeri sadece Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nın belirli bir kısmında kubbe, diğerlerinde ise tonoz örtülüdür.

Sıcaklık birimleri ise hamam yapılarında plan tipinin belirlendiği mekânlar olmuştur. Soğukluk bölümleri çok fazla onarım geçirdiğinden, özgünlüğü çok fazla kaybolmamış olan yerler olan sıcaklık mekânları hamam tipolojisini şekillendirmektedir. Hamam yapıları ile ilgili kapsamlı bir tipoloji yapan Eyice'nin gruplandırmasına göre; Bayburt Hamamlarından 4 örnek haçvari dört eyvanlı köşe halvetli plan tipinde inşa edilmiştir.

Eyvan kullanımı Türklerde Karahanlılar döneminde namazgâh ve kervansaray gibi yapılarda karşımıza çıkmış, Gazneli'lere ait Leşkeri Bazar Sarayında devasa boyutlara ulaşmıştır. Yine Gazneli kervansaraylarında da eyvan kullanımını görmektedir. Büyük Selçuklu eserlerinden olan Zevvare ve Ardistan Mescid-i Cuma camilerinde de eyvan kendine yer bulmuştur. Camilerin yanı sıra medrese, hamam ve türbe gibi yapılarda da eyvan kullandıklarını biliyoruz. Kirman bölgesinin güneyinde Nigar Şehri'nde bulunan Selçuklu Hamamı'nın sıcaklık bölümünde dört eyvanlı bu plan şemasının kullanıldığı ilk hamam yapısı örneklerindedir. Anadolu'da Artuklu yapılarında medrese, cami, saray ve hamam yapılarında da eyvanlı plan tipi uygulanmıştır. Haçvari dört eyvanlı köşe halvetli sıcaklığa sahip olan hamamlar ve farklı çeşitlemelerle de uygulanan bu tip Türk Mimarisinde XII. yy' dan XX. yy' a kadar olan dönemde oldukça sık karşımıza çıkmaktadır.

Bayburt'ta inşa edilen 5 hamam yapısından 4 örnek bu plan tipinde inşa edilmiştir. Paşa Hamamı ve Bent Hamamı haçvari dört eyvanlı ve dört köşe halvetli şekilde inşa edilmiştir. Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nın planı üzerinde

yapmış olduğumuz değerlendirme sonucunda kalıntılarda kubbeli köşe halvetlerinden yola çıkarak haçvari dört eyvanlı köşe halvetli tipte değerlendirdik. Günümüze ulaşmamış olan Ali Şengül Hamamı, bu tipin bir varyasyonu olan üç eyvanlı ve üç köşe halvetli tipte inşa edilmiştir. Haçvari dört eyvanlı ve köşe halvetli tipte inşa edilen Bent Hamamı'nda köşe halvetlerinde kubbeye geçişte Türk üçgeni, Paşa Hamamı ve Ali Şengül Hamam yapılarının köşe halvetlerinin üzeri kubbe ve kubbeye geçişlerde pandantif kullanılmıştır. Yine bu 3 eserin eyvan bölümlerinin üzeri beşik tonoz ile örtülmüştür. Adı geçen 3 örnekte de eyvan ve köşe halvetlerinin açıldığı sıcaklık biriminin kubbesi altında karşımıza çıkan göbek taşı özgün göbek taşları değildir. Paşa Hamamı ve Çarşı Hamamı göbek taşları son dönemde yapılmıştır. Bent Hamamına ait göbek taşında bozulmalar görülür.

Anadolu topraklarında bu şekilde inşa edilmiş olan hamamlara Malatya Arapgir Elmasık Hamamı (XIX. yy sonu),²⁵ Gümüşhane Kavaklık Hamamı (XVII. yy),²⁶ Zile Yeni Hamam (XV.-XVI. yy başları),²⁷ Sivas Kale Hamamı (1584),²⁸ Kilis Eski Hamam (1562),²⁹ Erzurum Kırk Çeşme Hamamı (XVI. yy)³⁰ örnek olarak verilebilir.

Tek hamam yapılarında haçvari dört eyvanlı köşe halvetli plan tipi yaygın olarak karşımıza çıkan bir uygulamadır. Çifte hamam yapılarında da bu plan tipinin uygulandığı eserler görülür. Anadolu'da çifte hamamlar arasında hem kadınlar hem erkekler kısmında bu plan tipinin uygulandığı eserler arasında Tokat Zile Tekke Hamamı (XVII. yy),³¹ Tunceli Çemizgezek Hamamı (XV. yy sonu),³² Sivas Kurşunlu Hamamı (1576),³³ Erzurum Boyahane Hamamı (1566)³⁴ örnek olarak verilebilir.

Haçvari dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipinde genellikle halvetler kubbe ile örtülmüştür. Eyvan bölümleri tonoz örtülü olup tonozlar sivri, beşik, aynalı ve basık şekilde çeşitlilik göstererek karşımıza çıkar. Erken tarihli hamam yapılarının eyvan bölümleri sivri ve beşik tonoz örtülü iken ilerleyen süreçte tonoz örtü birimleri değişkenlik göstermeye başlamıştır.

²⁵ Aytaç, İ.(1998). Malatya ve Yöresindeki Türk-İslam Dönemi Yapıları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

²⁶ Hacıahmetoğlu, İ.(2007). Gümüşhane İl Merkezindeki Türk-İslam Devri Mimari Eserleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

²⁷ Çal, H.(1988). Zile Hamamları, *Türk Etnografya Dergisi*, S.18, Ankara, 103-123.

²⁸ Önder, O.(2007). Sivas İli Merkezindeki Türk Devri Hamamları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

²⁹ Dündar, A.(1999). Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri, Ankara.

³⁰ Köşklü, Z., Çınar, S.(2010). Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hamamları, *Sanat Dergisi*, S. 18, Erzurum 2010, 117-137.

³¹ Çal, a.g.m., 1988, 104-105.

³² Sözen, a.g.e., 1981, 163.

³³ Önder, a.g.e., 2007.

³⁴ Köşklü, Çınar, a.g.m., 2010, 120.

Dört eyvanlı köşe halvetli tipin bir varyantı olarak karşımıza çıkan Ali Şengül Hamamı'nda görülen üç eyvan ve köşe halvetli tipin örnekleri arasında Gümüşhane Saray Hamamı (XVII. yy ikinci yarısı),³⁵ Erzurum Lala Mustafa Paşa Hamamı (XVI. yy),³⁶ Gümrük Hamamı (1717),³⁷ Eskişehir Yeni Alçık Hamamı (XVIII. yy)³⁸ örnek olarak verilebilir.

Sıcaklık mekânının yıldızvari şekilde uygulanması antik mimariden ilham alınan ve kaplıcalarda da sıklıkla kullanılan plan tipidir. Bayburt merkezde bulunan Çarşı Hamamı'nın sıcaklık kısmı yıldızvari şekilde inşa edilmiştir. Yıldızvari sıcaklığa sahip olan tipin çeşitli varyasyonları görülür. Altıgen, yedi-gen ve sekizgen örneklerde mevcuttur. Katalog kısmında olan eserlerden Çarşı Hamamı yıldızvari sıcaklıklı tipin altıgen şeklinde uygulandığı örnektir. Altıgen şema üzerinde ki eyvan birimlerinin üzeri sivri beşik tonoz örtülüdür. Doğu ve batı cepheye yerleştirilmiş eyvan birimlerinin iki yanına simetrik yerleştirilmiş köşe halvetleri bulunur. Kuzey güney yerleştirilmiş bu köşe halvetlerinin üzeri yine sivri beşik tonoz örtülüdür.

Anadolu'da bu plan tipinde örnekler bulunmaktadır. Mardin Emir Hamamı (XIII-XIV. yy),³⁹ Konya Ereğli Eski Hamam (1500),⁴⁰ Kırklareli Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi Hamamı (1569/1570),⁴¹ Afyon Bolvadin Rüstem Paşa Hamamı (XVI. yy ilk yarısı),⁴² Kastamonu Ferhad Paşa Hamamı (1743-1744)⁴³ ve Eskişehir Seyitgazi Selçuk Hamamı (1511)⁴⁴ örnek olarak verilebilir.

Su deposu ve külhan bölümleri günümüze ulaşmış veya plan üzerinde belli olan eserlerde bu bölümler sıcaklık birimi duvarı boyunca dikdörtgen şekilde uzanmakta olup üzeri tonoz ile örtülmüştür.

Bayburt hamam yapılarında cepheler genellikle bir apartman yapısı arasında veya yol kotunun altında kalmıştır. Bundan dolayı cepheler genellikle sağırdir. Bent Hamamı'nda kuzey ve güney duvarlarda herhangi bir açıklık görülmez. Doğu cephede dikdörtgen ve kare olmak üzere iki pencere açıklığı ile bir kapı açıklığı bulunurken, batı cephede ise iki pencere ve kapı açıklığı yer alır. Çarşı

³⁵ Hacıahmetoğlu, a.g.e., 2007, 77.

³⁶ Köşklü, Çınar, a.g.m., 2010, 118.

³⁷ Köşklü, Çınar, a.g.m., 2010, 123.

³⁸ Altınsapan, E.(2009). **Eskişehir Hamamları(Selçuklu ve Osmanlı Dönemi)**, Eskişehir Valiliği Yayınları, Eskişehir.

³⁹ Yıldız, İ.(2008). Mardin'deki Su Mimarisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

⁴⁰ Mutlu, M.(2014). Konya'da Su Mimarisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 251.

⁴¹ Bulut, Ö.(2019). Kırklareli ve İlçelerindeki Tarihi Su Yapıları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 136.

⁴² Karaman, S.(2013). Afyonkarahisar Hamamları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 72.

⁴³ Eyüpçiller, K.K.(2009). Kastamonu Hamam Envanteri, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S.7, 149-164.

⁴⁴ Altınsapan, a.g.e., 2009, 88.

Hamamı'nda özgün halinde cephelerde pencere açıklığı yoktur. İlave edilen kuzeydoğuda bulunan mekâna bir pencere açıklığı güneydoğuya ise bir kapı açıklığı eklenmiştir. Doğu ve batı cepheler ise apartmanlar arasında kalmıştır. Paşa Hamamı doğu ve batı cephesi apartmanlar arasında kalmıştır. Paşa Hamamı'nda ise yapının özgün halinden kalma sadece güney duvarda ılıklik mekânında bir pencere açıklığı bulunur.

Hamam yapılarında özgün soğukluk kısmının günümüze gelebilmiş örnekleri çok azdır. Bayburt'ta günümüze ulaşabilen 3 hamam yapısının sadece Bent Hamamı'nda soğukluk kısmı günümüze özgün olarak gelmiştir. Çarşı Hamamı ve Paşa Hamamı'nda mevcut soğukluk kısımları sonradan ilave edilmiştir. Bundan dolayı soğukluk kısmına girişi sağlayan kapılar hakkında bilgimiz sınırlıdır. Bent Hamamı'nda ve Paşa Hamamı'nda dikdörtgen kapı açıklığı mekânlar arasında geçiş için tercih edilmiştir. Paşa Hamamı'nda ılıklik mekânına giriş için basık yuvarlak kemerli kapı açıklığı tercih edilirken ılıklik birimi olmayan Çarşı Hamamı'nda kapı açıklığı yoktur. Sıcaklık mekânlarında halvet girişlerinde küçük ölçekli basık kemerli giriş açıklıkları bulunur.

Hamam yapılarında üst örtüde sıklıkla kubbe kullanımı karşımıza çıkar. Bent Hamamı soğukluk bölümü üzeri, sıcaklık birimi üzeri ve köşe halvetlerinin üzeri kubbe ile örtülmüştür. Soğukluk ve ılıklik mekânları olmayan Çarşı Hamamı'nda sadece yıldızvari sıcaklık mekânının üzeri kubbe ile örtülmüştür. Paşa Hamamı'nda sıcaklık mekânının üzeri ve köşe halvetlerinin üzeri kubbe ile örtülmüştür. Günümüze ulaşmamış olan Ali Şengül Hamamı'nda sıcaklık mekânı üzeri ve köşe odalarının üzeri kubbe ile örtülüdür. Günümüze ulaşmamış Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nın soğukluk birimi kubbe ile örtülü olup ılıklik biriminin bir kısmı ve muhtemelen dört eyvanlı köşe halvetli tipin uygulanmış olduğu sıcaklık birimi üzeri ve köşe halvetlerinin üzeri kubbe ile örtülüdür.

Kubbeye geçişlerde genellikle pandantif tercih edilmiştir. Bent Hamamı soğukluk mekânında ve Paşa Hamamı'nın sıcaklık bölümünde kubbeye geçişlerde pandantif tercih edilmiştir. Bent Hamamı'nda sıcaklık mekânı kubbesinde ve köşe odalarında Türk üçgeni kullanılmıştır. Ali Şengül Hamamı'nda sıcaklık mekânında kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır.

Bayburt hamamlarında örtü düzeninde kubbe ile birlikte tonozda yaygın olarak tercih edilmiştir. Bent Hamamı'nda ılıklik mekânı ve buranın batısında bulunan usturalık biriminin üzerinde ve eyvan birimlerinin örtüsünde sivri beşik tonoz kullanılmıştır. Çarşı Hamamı'nda eyvanları üzeri ve köşe halvetleri ile külhan bölümünün üzerinde yine sivri beşik tonoz kullanılmıştır. Günümüze ulaşmamış Ali Şingah Hamamı'nda ılıklik bölümü diye adlandırdığımız alan ve eyvan bölümlerinin üzeri beşik tonoz örtülüdür. Pulur Ferrahşat Bey Hamamı'nda plan üzerinde görülen ılıklik biriminin sadece bir bölümünde sivri beşik tonoz görülürken planda olmayan yıkılan sıcaklık kısmının eyvanlarının da yine sivri beşik tonoz ile örtülü olması muhtemeldir. Paşa Hamamı'nda ılıklik mekân-

nı ve eyvanların üzeri ile günümüzde var olmayan külhan bölümünün üzeri beşik tonoz örtülüdür.

Hamam yapıları sıcak havanın korunmasını sağlaması ve olası ısı kaybının en aza indirgenmesi için kalın beden duvarlar ve az sayıda pencere açıklıklarına sahip olarak inşa edilmiştir. Bu durum yapıların genellikle karanlık olmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı hamam yapılarında kubbe veya tonoz gibi üst örtü elamanlarına aydınlık açıklığı eklenerek sorun çözülmeye çalışılmıştır. Özellikle sıcaklık birimlerinde bulunan örtü birimlerinin üzerine ışık gözü (filgözü) eklenerek ferah bir iç mekân oluşturulmaya çalışılmıştır. Bayburt hamamlarında kasvetli iç mekânı ferahlatmak amacıyla çokgen veya yuvarlak gövdeli fil gözleri eyvan içlerinde, köşe halvetlerinin üst örtüsünde ve sıcaklık birimi kubbelerinde sıklıkla kullanılmıştır.

Hamamlarda inşa malzemesi olarak moloz taş, düzgün kesme taş, mermer, tuğla ve ahşap malzeme kullanılmıştır. Bayburt hamamlarında genellikle sarı renkli taş tercih edilmiştir. Bölge taş yatağı açısından zengin olduğu için yöresel taş kullanımı yaygındır. Bayburt taşı sarı renkli olup eserlerin çoğunda tercih edilmiştir. Hamamların bütün duvarlarında, külhanlarda ve kubbelerde tamamen taş malzeme görülür.

Çarşı Hamamı tamamen düzgün kesme taş malzemedен inşa edilmiştir. Paşa Hamamı'nın özellikle kuzey cephesi ve güney cephesinde belirli bir seviyeden sonra düzgün kesme taş malzeme tercih edilmiştir. Paşa Hamamı iç mekân da moloz taş malzeme üzerinde kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır. Paşa Hamamı'na sonradan ilave edilen konut gibi tasarlanan alanda da yine düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Günümüze ulaşmayan Ali Şingah Hamamı'nda tamamen düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı bilinmektedir. Yine günümüze ulaşmamış olan Pulus Ferrahşat Bey Hamamı'nda beden duvarlarında düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Bent Hamamı beden duvarlarında tamamen moloz taş malzeme kullanılmıştır. Paşa Hamamı güney cephede alt seviyede moloz taş yığma tekniğinde kullanılmıştır. Paşa Hamamı'nda iç mekânda yine moloz taş malzeme kullanılmış fakat üzeri düzgün kesme taş malzeme ile kaplanmıştır.

Özellikle kitabelerde mermer malzeme kullanımının yaygın olduğunu biliyoruz. Fakat Bayburt yöresinde günümüze ulaşmış kitabelerin çok azında mermer malzeme kullanılmıştır. Hamam yapıları arasında sadece Paşa Hamamı'nda onarım kitabesi bulunmasına rağmen malzeme mermer değildir. Bölgede mermer malzemenin tercih edilmemesinin sebebi taş yataklarının zengin olması ve kolay ulaşılabilmesi ile açıklanabilir. Mermer malzeme Çarşı Hamamı kurna ve göbek taşında, Bent Hamamı ve Paşa Hamamı'nda kurnalarda kullanılmıştır.

Hamam yapılarında ahşap malzeme kullanımı kolay tutuşması ve olası yangını tetikleyebileceği düşüncesi ile çok tercih edilmemiştir. Yapılarda genellikle

soğukluk mekânında bulunan dolap kapaklarında, ahşap malzeme tercih edilmiştir.

Bayburt hamam yapılarında Bent Hamamı'nda ahşap malzeme ilave mekânın üst örtüsünde, soğukluk mekânında kubbeyi taşıyan sütun ve sütun başlıkları ile bunların arasına atılan ahşap hatıllarda, doğu cephede bulunan özgün kapı kanadında ve kuzey cephede beden duvarları arasında kullanılmıştır. Çarşı Hamamı'nda yine sonradan ilave edilen mekânda ve dolap nişlerinde ahşap malzeme görülür. Paşa Hamamı'nda ilave mekânın üst örtüsünde ahşap kirişlemede ve yapı içerisinde bulunan dolap kapaklarında ahşap malzeme tercih edilmiştir.

İncelenen hamam yapılarının hiçbirinde inşa kitabesi mevcut değildir. Sadece Paşa Hamamı'nda sonradan eklenen giriş kapısı üzerinde onarım kitabesi bulunmaktadır. Bölge olarak birçok defa Rus istilasına uğrayan Bayburt ve çevresinde yapıların genellikle tahrip edilmesinden dolayı kitabelerinde yok edilmiş olması muhtemeldir.

Hamam yapıları genellikle süsleme unsurları barındırmazlar. Bayburt hamamlarının hiçbirinde herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır. Geçirmiş oldukları onarımlar göz önüne alındığında süsleme unsurları var ise bile yok olmuş olması muhtemeldir.

Sonuç

Bayburt hamamları Türk hamam yapılarının önemli örneklerindedir. Bîçimsel olarak hamamlarda mekânlar arası geçiş kolaydır. Yapıların planları dışarıdan kolaylıkla anlaşılabilir şekilde tasarlanmıştır. Bölgesel olarak özellikle haçvari 4 eyvanlı ve köşe halvetli plan şeması Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Trabzon ve Sivas gibi komşu illerde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Bayburt hamamlarından 1 örnek ise kökeni Antik döneme kadar uzanan yıldızvari plan şeması özelliklerini göstermektedir. Bu plan şeması Klasik Dönem Osmanlı Mimari'sinde Mimar Sinan'ın inşa ettiği hamam yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. Bu plan tipi de genellikle İstanbul'da, Mardin, Diyarbakır, Konya gibi çeşitli illerde görülmektedir.

Hamam yapılarından Bent Hamamı tamamen özgün diyebileceğimiz şekilde günümüze gelebilmişken, Paşa Hamamı'nda soğukluk kısmı bir onarımla değiştirilmiştir. Çarşı Hamamı'nın sadece sıcaklık kısmı özgündür.

Hamam yapılarının tamamı tek hamam şeklinde inşa edilmiştir. Bayburt bölgesinde çifte hamam yapısı tercih edilmemiştir. Akkoyunlular'ın Tunceli Çemişgezek'te ve Diyarbakır'da Suakar Hamamında çifte hamam şeklinde hamam inşa etmelerine karşılık Bayburt'ta yaptıkları hamam yapılarında çifte hamamı tercih etmemişlerdir. Bunun nedeni nüfus yoğunluğunun az olmasının-

dan, tek hamam yapılarının yeterli görüldüğünden dolayı çifte hamam yapısına gerek duyulmadığı düşüncesi olabilir.

Osmanlı döneminde inşa edilen hamamlarda yine tek hamam şeklinde inşa edilmiş fakat Paşa Hamamı'nda konut mekânının varlığı kuşluk hamamı şeklinde kullanıldığına işaret etmektedir. Hamam yapılarından hiçbirinde inşa kitabesi bulunmaz sadece Paşa Hamamı'nda bir onarım kitabesi bulunmaktadır. İklim koşullarının kitabeleri tahrip etmesinin yanı sıra eserlere yapılan bilinçsiz müdahaleler ve kitabelerin çalınması da günümüze kitabelerin erişmesini engellemiştir. Hamam yapıları oldukça sade inşa edilmiş herhangi bir süsleme unsuru bulunmayan eserler oldukları için işlevsellik ön planda tutulmuştur. Mesleği hamamcı ve natır olan üç ailenin varlığı tespit edilmiş ve 1881 ve 1893 tarihli Erzurum vilayet salnamelerinin bir kısmında hamam sayısı 3, bir kısmında 4 olarak verilmiştir. Hamamlar için çeşitli vakıflar kurulmuştur. Bent Hamamı için Ferrahşat Bey vakfı, Çarşı Hamamı için Kadı Mehmet Çelebi vakfı kurulmuş yapıların bakım ve tamirleri yapılmıştır.

XX. yüzyıldan sonra sıcak suyun temini kolaylaşmış ve hamam yapıları Anadolu'da önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra tarihi hamam yapıları turistik mekânlara dönüştürülmüş ve turizme kazandırılmaya çalışılmıştır. Fakat Bayburt şehrinde durum tam aksi yöndedir. Hamam kültürünün hala etkin şekilde devam ettiği görülmektedir. Yöre halkı Perşembe günlerinin akşamları, arife günlerinde hamam kültürünü modern hamamlarda sürdürmektedirler.

Bayburt şehrinde bulunan hamam yapılarından sadece Çarşı Hamamı bugün fonksiyonunu sürdürmektedir. Bent Hamamı ve Paşa Hamamı oldukça kötü durumda olup en azından yenileme çalışmasının yapılması ve turizme kazandırılması gerekmektedir. Restore edilmediği takdirde eserler bölgede bulunan Ali Şengül ve Pulur Ferrahşat Bey Hamamları gibi yok olup gidecek ve gelecek nesillere ulaşmayacaktır.

Kaynakça

- Altınşapan, Erol,(2009), **Eskişehir Hamamları(Selçuklu ve Osmanlı Dönemi)**, Eskişehir Valiliği Yayınları, Eskişehir.
- Arslan, Celil., & Çöteli, Methiye Gül, (2015), "Anadolu Türk Şehri Tarihinde Bayburt Kenti ve Anıtsal (Kamusal) Yapı Mimarisi", *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*(6), 185-219.
- Aytaç, İsmail,(1998), **Malatya ve Yöresindeki Türk-İslam Dönemi Yapıları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Bey, Şeref,(2011), **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası 1913** (Haz: M. Küçükuğurlu), Trabzon.

- Bulut, Özlem,(2019), **Kırklareli ve İlçelerindeki Tarihi Su Yapıları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çal, Halit, (1988), “Zile Hamamları”, *Türk Etnografya Dergisi*, S.18, Ankara, 103-123.
- Çötel, Methiye Gül, (2005), **Bayburt Kent Dokusunun Gelişimi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Dündar, Abdülkadir,(1999), **Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri**, Ankara.
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II, (2001). *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*. Ankara.
- Evliya Çelebi, (2005), **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi : Bursa-Bolu-Trabzon- Erzurum-Azerbeycan-Kafkasya-Kırım-Girit** (Haz:S.A. Kahraman-Y.Dağlı). Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyice, Semavi,(1960), “İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, *Tarih Dergisi*, C.11, S. 15, İstanbul, 99-120.
- Eyüpgiller,Kemal Kutgün,(2009), “Kastamonu Hamam Envanteri”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S.7, 149-164.
- Güreşsever, Gönül, & Altun, Ara, (1970). “Bayburt Köylerinde Türk Mimari Eserleri” *Journal of Art History*(3), 33-45.
- Hacıahmetoğlu, İsmail, (2007), **Gümüşhane İl Merkezindeki Türk-İslam Devri Mimari Eserleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karakoyunlu, Sadri,(1990), **Bayburt Tarihi**, Ankara.
- Karaman, Sami,(2013). **Afyonkarahisar Hamamları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Köşklü, Zerrin, & Çınar, Sahure,(2010),”Erzurum'da Osmanlı Dönemi Hamamları”, *Sanat Dergisi*, S. 18, Erzurum 2010, 117-137.
- Miroğlu, İsmet, (1975), **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**. İstanbul.
- Mutlu, Mehmet,(2014), **Konya'da Su Mimarisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Önder, Oğuz,(2007), **Sivas İli Merkezindeki Türk Devri Hamamları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Özger, Yunus, (2008). **XIX. Yüzyılda Bayburt**. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.
- Uslu(Akagün), Gülyüz,(1980), **Gümüşhane, Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri (1969/1971)** İstanbul.
- Sözen, Metin, (1981), **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi** İstanbul.

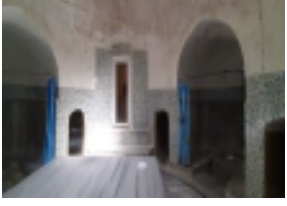

- Şimşir, Nahide(2015), “XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadi Özellikleri”, *XVI. Türk Tarih Kongresi(20-24 Eylül 2010)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.6 Ankara, 87-118.
- Taşçı, Aydın,(1997), **Bayburt’ta Türk-İslam Devri Dini Mimari**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Yıldız, İrfan,(2008), **Mardin’deki Su Mimarisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal, Ankara. Bilimler Enstitüsü, Van.
- Zeyrek, Yunus,(1999), **IV. Sultan Murad’ın Tebriz ve Revan Seferi Ruznamesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları.

<p>Çizim 1. Bent Hamamı (XVI.yy ilk yarısı, Uslu, 1980).</p>	<p>Çizim 2. Bayburt Çarşı Hamamı (XVII. yy ilk yarısı, Uslu, 1980).</p>	<p>Çizim 3. Paşa Hamamı (XVIII.sonu veya XIX.yy başı, Uslu 1980, İşlenerek).</p>
<p>Çizim 4. Pulur Ferrahşat Bey Hamamı (XVI.yy ilk çeyreği, Güreşsever ve Altun, 1970).</p>	<p>Çizim 5. Bayburt Ali Şengül Hamamı (XVI.yy öncesi, Uslu, 1980).</p>	

Bayburt Hamam Planları.

		
<p>Fotoğraf 1. Bent Hamamı genel görünüş (Çötel, 2005).</p>	<p>Fotoğraf 2. Bent Hamamı doğu cephe, pencere ve asıl giriş kapısı.</p>	<p>Fotoğraf 3. Bent Hamamı soğukluk mekanı görünüş ve sütunlar (Çötel, 2005).</p>
		
<p>Fotoğraf 4. Bent Hamamı soğukluk mkenai kubbeye geçiş pantantif (Çötel, 2005).</p>	<p>Fotoğraf 5. Bent Hamamı ılıklik mekanı.</p>	<p>Fotoğraf 6. Bent Hamamı sıcaklik mekanı (Çötel, 2005).</p>
		
<p>Fotoğraf 7. Bent Hamamı sıcaklik kubbeye geçiş Türk üçgen kuşağı (Çötel, 2005).</p>	<p>Fotoğraf 8. Eskişehir Minyatürü (Mitrakçı Nasuh, Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, Yay. Haz. Hüseyin G. Yurdaydın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976).</p>	<p>Fotoğraf 9. Çarşı Hamamı genel görünüş.</p>

Bayburt Hamam Fotoğrafları.

		
<p>Fotoğraf 10. Çarşı Hamamı giriş mekânı</p>	<p>Fotoğraf 11. Çarşı Hamamı mermer malzemeli kurna.</p>	<p>Fotoğraf 12. Çarşı Hamamı sıcaklık mekânı göbek taşı, eyvanlar ve halvet giriş açıklıkları.</p>
		
<p>Fotoğraf 13. Paşa Hamamı genel görünüş</p>	<p>Fotoğraf 14. Paşa Hamamı giriş kapısı.</p>	<p>Fotoğraf 15. Paşa Hamamı onarım kitabesi.</p>
		
<p>Fotoğraf 16. Paşa Hamamı ılıklik mekânı, tonoz örtü ve güney duvarda pencere açıklığı.</p>	<p>Fotoğraf 17. Paşa Hamamı sıcaklık mekânı batı eyvan ve köşe odaları kapı açıklıkları.</p>	<p>Fotoğraf 18. Paşa Hamamı batı cephede bulunan yıkık külhan bölümü.</p>

Bayburt Hamam Fotoğrafları.

